

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 3, No.63, Autumn 2024

Received: 01/09/2024 Accepted: 21/01/2025

A Critical Approach to Orientalist Studies of the Biography of Prophet Muhammad (P.B.U.H.): A Case Study of Critical Texts in Iran during the Pahlavi Era (1942-1978)

Hadi Yaghoubzadeh*

Assistant professor, Department of Islamic Studies, Iran's University of Art, Tehran, Iran

yaghoubzadeh@art.ac.ir

Abstract

The critical approach to Orientalist studies on the Prophetic biography (Sira) in Iran during Mohammad Reza Shah Pahlavi's reign evolved both historically and in terms of content. This study explored the historical processes and methodologies that shaped this critique. Utilizing an analytical-comparative method, it revealed that the critique began in 1941 with Mohammad Ali Khalili's "The Influence of the Personality of Muhammad, the Leader of Mankind", and gradually gained prominence among writers of Iranian Sira. The critiques developed both methodologically and content-wise, adopting two primary approaches: theological and historical-theological. Works like "Muhammad, the Recognized Prophet", by Mohammad Ali Ansari and "In the School of Revelation" by Ja'far Sobhani employed a theological lens to critique Orientalist works. Sobhani further addressed Orientalist views in "The Eternal Light", while recounting historical events. Seyyed Ja'far Shahidi adopted a historical-theological approach, blending historical methods with theological beliefs in his two-part work, "From Birth to Prophethood" and "From Prophethood to Migration". This research highlighted how critiques of Orientalist studies became systematic and scholarly during this period, reflecting a growing intellectual rigor in addressing Orientalist perspectives on the life of the Prophet. The findings underscored the evolution of Iranian Sira scholarship, which balanced theological integrity with historical analysis to challenge and refine Orientalist narratives.

Keywords: Biography of Prophet Muhammad (P.B.U.H.), Orientalist Studies, Critical Approach, Theological Approach, Historical-Theological Approach, Iran during the Pahlavi II Era.

Introduction

The study of the Prophetic biography (Sira) by Orientalists has a long and complex history. In recent centuries, these studies have diversified significantly due to varying methodological approaches in historical research. This diversity has produced a range of perspectives among Orientalists regarding the Sira. On one hand, some Orientalist works have garnered positive reflections in Islamic societies. The methodological rigor, critical examination of traditional sources, extensive use of diverse materials, and attention to various aspects of the Prophet's life have captivated certain scholars and audiences (Al-Viri, 2002, p. 122). Conversely, others have

* Corresponding author

expressed strong critiques of Orientalist theories ([Abdolmohammadi, 2013, p. 22](#)).

Critics often approach Orientalist research with skepticism, noting that the empirical methods employed frequently lead to a denial of metaphysical truths or an outright disregard for them. This tendency arises from the inherent acceptance of the meaninglessness of such matters within the framework of Western empirical methods ([Parsania, 1997, p. 181](#)). The materialism and secularism of some Orientalists further contribute to their denial of the unseen and its implications. Additionally, the Jewish or Christian backgrounds of certain Orientalists have resulted in a dismissal of the prophethood of Muhammad (P.B.U.H.) ([Ainehvand, 2009, p. 88](#)). Some critics even characterize Orientalists as agents of colonialism, arguing that they disguise their efforts as scientific research while seeking to present a flawed image of the Prophet ([Said, 1992, p. 16](#)).

As a result, some scholars contend that while some Orientalists adopt a hostile stance toward Islam and others may take a more moderate or sympathetic approach, their differences often reflect only varying degrees of hostility rather than a fundamental divergence in perspective on Islam and the Prophet ([Al-Viri, 2002, p. 122](#)). These issues combined with excessive skepticism, establishment of unfounded assumptions, qualitative dismissals of spiritual factors, reliance on weak and anomalous narrations, and attribution of the achievements of the Prophetic biography to Jewish or Christian origins ([Ainehvand, 2009, p. 88](#)) underscore the necessity of critiquing Orientalist studies. Consequently, the critical approach to Orientalist scholarship has evolved into a rigorous academic practice within Islamic circles.

Indeed, although criticizing the works of Orientalists was once deemed challenging due to the West's technological superiority, leading Muslims to be less inclined to question their views in Islamic and human sciences, a gradual shift occurred. Critiques of these works began to emerge, resulting in numerous publications in this area ([Abdolmohammadi, 2013, p. 22](#)). It is important to note that some Orientalist interpretations were based on weak and unreliable reports previously cited in historical and biographical accounts of the Prophet (P.B.U.H.). Despite their awareness of these weaknesses, some Orientalists chose to emphasize them.

The critical evaluation of Orientalist views, particularly regarding the Prophetic biography (Sira), became a normative practice among Iranian writers. During the reign of Mohammad Reza Shah, this critical approach gained significant traction among Iranian authors. It is noteworthy that while some embraced the views and methodologies of Orientalists in their studies of the Prophetic biography, others sought to critique these perspectives. Earlier, during Reza Shah's reign (1925-1941), critiques of Orientalist works were less prevalent. For instance, Zeyn al-Abedin Rahnama's book, "The Prophet (P.B.U.H.)", published in 1937 gained widespread circulation in Iranian society ([Bausani, 1984, p. 119](#); [Rafiei, 1992, p. 1/317](#)). In his introduction, Rahnama acknowledged Orientalist works as sources and frequently referenced them throughout his text, accepting their analyses ([Rahnama, 1957, p. 188-189](#)).

However, from the onset of Mohammad Reza Shah's reign, a more serious critical approach to Orientalist works on the Prophetic biography emerged, leading to the publication of independent critiques. Some scholars also critiqued Orientalist views within their discussions on the Sira. The present research aimed to outline the historical trajectory of the critical approach to Orientalist studies on the Prophetic biography in the works of Iranian Sira writers during the second Pahlavi era and categorize these works based on their independent perspectives. This was accomplished through a thorough examination of these sources and content analysis. The exploration was conducted on two levels: historical development and content-evolutionary and methodological approaches. The era of Mohammad Reza Shah was particularly significant, as it marked the period when the critical approach to Orientalist studies on the Prophetic biography gained substantial attention among Iranian Muslim intellectuals.

Materials & Methods

This qualitative study employed a comparative-analytical approach. It aimed to examine historical texts about the Prophet Muhammad written in Iran during the Pahlavi II era. The study compared these texts and identified, categorized, analyzed, and evaluated those works that adopted a critical stance towards Orientalist studies of the Prophet's biography. This research was fundamental in purpose as it sought to explore publications related to the Prophet's biography from the Pahlavi II era with the goal of identifying and explaining the methodologies and

approaches commonly used in critiquing Orientalist narratives.

Research Findings

This study revealed a significant evolution in the critical approach to Orientalist studies on the Prophetic biography (Sira) in Iran during the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi. Beginning in 1941 with Mohammad Ali Khalili's work, "The Influence of the Personality of Muhammad, the Leader of Mankind", a systematic critique emerged among Iranian Sira writers. This critique developed along two primary methodologies: theological and historical-theological. Key findings included:

1. *Theological Lens*: Authors like Mohammad Ali Ansari and Ja'far Sobhani employed a theological framework to address Orientalist narratives. Sobhani's "The Eternal Light" critiqued Orientalist views while recounting historical events, highlighting the integration of theological perspectives into historical analysis.

2. *Historical-Theological Approach*: Seyyed Ja'far Shahidi's works, "From Birth to Prophethood" and "From Prophethood to Migration", exemplified a historical-theological methodology. Shahidi successfully blended historical rigor with theological integrity, ensuring that his critiques of Orientalist perspectives remained anchored in authentic Islamic beliefs.

3. *Intellectual Rigor*: The study underscored the increasing scholarly attention given to Orientalist critiques, marking a shift toward more rigorous intellectual engagement with these works. This period saw Iranian authors systematically challenging and refining Orientalist narratives, reflecting a deeper understanding of both historical and theological dimensions of the Sira.

4. *Normative Practice*: By the end of the Pahlavi II era, critiquing Orientalist studies had become a normative practice among Iranian scholars. This shift not only challenged existing narratives, but also contributed to a more nuanced understanding of the Prophet's life and the methodological frameworks used in its study.

Overall, the findings highlighted a dynamic interplay between theology and history in Iranian Sira scholarship, wherein critiques of Orientalist narratives served to reaffirm and refine Islamic teachings about the Prophet Muhammad.

Discussion of Results & Conclusion

This study outlined the historical trajectory of the critical approach towards Orientalist works and examined 5 key texts in detail. One of these was Muhammad Ali Ansari's "Muhammad, the Well-Known Prophet", which critiqued Constantin Virgil Gheorghiu's "Muhammad: The Prophet We Must Know". Ansari employed a theological framework, drawing on theological principles, hadith, historical sources, and, at times, verses and lexicography, while placing a strong emphasis on theological aspects in his critique. Similarly, Sheikh Ja'far Sobhani's trilogy—*In the School of Revelation*, *The Great Secret of Prophethood*, and *Forough Abadiat*—followed a comparable approach. While the first two works critiqued texts influenced by Orientalist discourse, Forough Abadiat focused on the historical narrative of the Prophet Muhammad, incorporating critiques of Orientalist views as relevant. The 5th work examined was Seyyed Ja'far Shahidi's 2-volume series, "From Birth to Mission of the Prophet" and "From Mission of the Prophet to Hijrah". Unlike the previous texts, Shahidi adopted a historical-theological approach. He adhered to rigorous historical methodologies while remaining committed to theological integrity and authentic beliefs. Overall, it could be concluded that during the Pahlavi II era, both theological and historical-theological approaches were employed in critiques of Orientalist writings and perspectives. These works have served as foundational texts for subsequent critical discourse in this field.

رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص): مطالعه موردی متون انتقادی در ایران عصر پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷)

هادی یعقوب زاده* ، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران
yaghoubzadeh@art.ac.ir

چکیده

رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) در ایران دوره محمدرضا شاه پهلوی، سیری تاریخی و محتوایی را طی کرده است. بدین‌سان، پرسش این خواهد بود: رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) در دوره محمدرضا شاه در چه فرایندی تاریخی و با چه رویکردهایی دنبال شده است؟ با بررسی سیره‌های منتشرشده در آن عصر به روش تحلیلی-تطبیقی، مشخص شد که این رویکرد از سال ۱۳۲۰ با کتاب تأثیر شخصیت محمد پیشوای بشر در عالم، اثر محمدعلی خلیلی آغاز و به تدریج به رویه‌ای رایج میان سیره‌نگاران ایرانی تبدیل شد. نقدها از منظر روشی و محتوایی تکامل و با دو رویکرد کلامی و تاریخی-کلامی تداوم یافتند. آثاری مانند محمد پیغمبر شناخته شده نوشته محمدعلی انصاری و در مکتب وحی از جعفر سبحانی، با رویکرد کلامی، آثار مستشرقان را نقد کردند. سبحانی در فروغ/بذیت نیز ضمن بیان رویدادهای تاریخی، آرای مستشرقان را نقد کرد. سید جعفر شهیدی نیز با رویکرد تاریخی-کلامی در دوگانه «از ولادت تا بعثت» و «از بعثت تا هجرت»، ضمن حفظ باورهای کلامی، با تکیه بر روش تاریخی، آرای مستشرقان در سیره نبوی را نقد کرد. این پژوهش نشان می‌دهد که نقد مستشرقان در این دوره به تدریج به یک رویه علمی و نظام‌مند تبدیل شد.

واژه‌های کلیدی: سیره نبوی (ص)، مطالعات مستشرقان، رویکرد انتقادی، رویکرد کلامی، رویکرد تاریخی-کلامی، ایران عصر پهلوی دوم

مقدمه

مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) تاریخی دراز دامن دارد. این مطالعات در قرون اخیر با توجه به روش‌مندی مطالعات تاریخی، تنوع بیشتری یافته است. این تنوع موجب شده که رویکرد مستشرقان در مواجهه با سیره نبوی (ص) به گونه‌های مختلفی تقسیم شود. از سویی، آثار مستشرقان در جوامع اسلامی بازتاب‌های متفاوتی داشته است. برخی به دلیل ویژگی‌هایی همچون: روش‌مندی، سیطره نگاه منتقدانه به منابع و اطلاعات متعارف، وسعت منابع استفاده‌شده، نحوه بهره‌گیری از منابع و توجه به ابعاد مختلف زندگی پیامبر (ص) (الویری، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۲)، شیفته این آثار شدند و آنها. اما عده‌ای نیز نظریات‌ها را مستشرقان را نقد کردند (عبدالمحمدی، ۱۳۹۲، ص. ۲۲). برخی از اینان به این دلیل به پژوهش‌های مستشرقان با دیده تردید نگرستند که مقتضای روش‌های حس‌گرایانه مستشرقان، انکار صریح حقایق غیبی یا بی‌توجهی مطلق به این حقایق است؛ زیرا در ظرف اندیشه آنان، بی‌معنابودن این قضایا که لازمه اصلی روش‌های حس‌گرایانه غربی است، از قبل پذیرفته شده است (پارسا‌نیا، ۱۳۷۶، ص. ۱۸۱). مادی‌گرایی و لائیک‌بودن برخی از مستشرقان، انکار غیب و دستاوردهای آن را به دنبال دارد. همچنان که یهودی و یا مسیحی‌بودن برخی دیگر از مستشرقان نیز به بی‌پذیرشی رسالت حضرت محمد (ص) منجر شده است (آیین‌وند، ۱۳۸۸، ص. ۸۸). برخی اساساً مستشرقان را مأموران استعمارگران می‌دانستند که در لوای پژوهش‌های علمی، درصدد ارائه تصویری مشحون از خطا از پیامبر (ص) بودند (سعید، ۱۳۷۱، ص. ۱۶). از این‌رو، برخی بر این باورند که هرچند پاره‌ای از مستشرقان به اسلام موضعی خصمانه و برخی دیگر موضعی

معتدل و حتی همدلانه دارند، در حقیقت، تفاوت آنان تنها در درجه خصومت و ضدیت با اسلام است نه در نوع نگاه به اسلام و پیامبر (الویری، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۲). عوامل پیش گفته به همراه مبالغه در شک و اقامه فرض‌های بی‌اساس، نفی کیفی عوامل معنوی و اعتماد بر روایات ضعیف و شاذ، تحمیل نگاه متأثر از محیط خود بر سیره و تسری آن به وقایع تاریخی، ربط‌دادن دستاوردهای سیره نبوی (ص) به مبادی و ریشه‌های یهودی یا مسیحی (آیین‌وند، ۱۳۸۸، ص. ۸۸)، از جمله عللی بود که نقد مطالعات مستشرقان را ضروری می‌کرد و همین نمونه‌ها رویکرد انتقادی به آنان را به یک رویه علمی در مجامع اسلامی تبدیل کرد. درواقع، هرچند در دوره‌ای نقد آثار مستشرقان به دلیل برتری فناوری غرب دشوار تلقی می‌شد و مسلمانان کمتر به خود اجازه می‌دادند دیدگاه‌های آنان را در ساحت‌های علوم اسلامی و انسانی نقد کنند، به‌تدریج نقد آثار آنان آغاز شد و آثار زیادی در این عرصه پدید آمد (عبدالمحمدی، ۱۳۹۲، ص. ۲۲). ذکر این نکته ضروری است که برخی از دیدگاه‌های مستشرقان و برداشت‌های آنان به اخبار ضعیف و نادرستی برمی‌گشت که پیشتر در منابع تاریخ و سیره رسول خدا (ص) که به وسیله نگاشته شده، ذکر شده بود. به هر حال، برخی مستشرقان حتی در نمونه‌هایی با علم به ضعف این اخبار، در برجسته‌کردن آنها سعی داشته‌اند.

رویکرد انتقادی به دیدگاه‌ها و آثار مستشرقان از جمله تألیفات آنان در سیره نبوی (ص) در میان نویسندگان ایرانی نیز به رویکرد و رویه‌ای هنجار در جامعه علمی مبدل شد؛ به‌گونه‌ای که در عصر محمدرضا شاه، نویسندگان ایرانی به‌طور جدی به نقد دیدگاه‌های مستشرقان توجه کردند. ناگفته نماند برخی نیز دیدگاه‌های مستشرقان و روش آنان را در

مطالعه سیره نبوی (ص) تلقی به قبول کرده و بر پایه دیدگاه آنان سیره نبوی را تدوین کردند. همچنانکه پیشتر و در دوره رضاشاه (۱۳۰۴-۱۳۲۰)، در محدود آثاری که درباره سیره نبوی نگاشته شد، توجه کمتری به نقد مستشرقان صورت گرفت. برای نمونه می‌توان به کتاب پیامبر (ص) نوشته زین العابدین رهنما اشاره کرد که در سال ۱۳۱۶ منتشر شد و به زودی در جامعه ایران انتشار یافت (باوسانی^۱، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۹؛ رفاعی، ۱۳۷۱، ج. ۳۱۷/۱). رهنما در مقدمه کتاب، یکی از منابع خود را تألیفات مستشرقان ذکر کرده، در کتاب نیز بارها به آنها ارجاع داده و تحلیل‌های آنان را تلقی به قبول کرده است (رهنما، ۱۳۳۶، ص. ۱۸۸-۱۸۹). به هر حال، از آغاز دوره سلطنت محمدرضاشاه، به رویکرد انتقادی به آثار مستشرقان در سیره نبوی (ص) به صورت جدی توجه شد که نتیجه آن، نشر آثاری مستقل در نقد تألیفات مستشرقان بود. همچنانکه برخی نیز در خلال مباحث، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های مستشرقان را در سیره نبوی (ص) نقد کردند. تبیین سیر تاریخی رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) در آثار سیره‌نگاران ایرانی عصر پهلوی دوم و نیز دسته‌بندی این آثار در قالب رویکردهای مستقل، مسئله پژوهش حاضر است که با بررسی این منابع و تحلیل محتوایی آنها سامان خواهد یافت. این موضوع در دو سطح سیر تاریخی و تطور محتوایی و رویکردی بررسی می‌شود. تذکر این نکته لازم است که دوره محمدرضاشاه از آن رو انتخاب شد که در این دوره، به رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) در میان اندیشمندان مسلمان ایرانی به طور جدی توجه شد.

پیشینه پژوهش

رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان دیرزمانی است که در جوامع اسلامی رایج بوده و بدین جهت می‌توان به بسیاری از آثار اشاره کرد که حامل چنین نگاهی به تألیفات مستشرقان بوده‌اند. این رویکرد در ادوار اخیر با اقبال بیشتری مواجه شده است. باین حال، بررسی‌ها حاکی از آن است که در راستای مسئله پژوهش حاضر که به دنبال بررسی سیر تاریخی رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی آن هم در ایران عصر پهلوی دوم است، توجه نشده است. از این رو، اثری یافت نشد که با این نگاه ساخته و پرداخته شده باشد. بنابراین، پژوهش حاضر فرصتی به دست خواهد داد تا نگارنده با رویکردی تطورشناسانه و رویکردشناسانه به سیر تاریخی رویکرد انتقادی به سیره‌نگاری مستشرقان در ایران دوره سلطنت محمدرضاشاه بپردازد.

روش تحقیق

این مطالعه کیفی به لحاظ محتوا، تطبیقی-تحلیلی است. در این روش، دو یا چند نمونه به دلیل ویژگی‌ها و اشتراکاتی که با هم دارند، در کنار هم قرار می‌گیرند و با ابزار مقایسه، وجوه تشابه و تمایز آنها با یکدیگر سنجیده و تحلیل می‌شود (زرنندی، ۱۴۰۲، ص. ۸). بر این منوال، در نوشتار حاضر متون تاریخی‌ای با یکدیگر تطبیق و مقایسه می‌شوند که درباره رسول خدا (ص) در ایران عصر پهلوی دوم نگاشته شده‌اند. از میان آنها آثاری شناسایی، دسته‌بندی و تحلیل و ارزیابی می‌شوند که در مواجهه با مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) رویکردی انتقادی را به کار گرفته‌اند. از سویی این پژوهش به لحاظ هدف، بنیادی است؛ زیرا می‌کوشد با جستجو

^۱ . Bausani

در منشورات مرتبط با سیره نبوی (ص) در دوره محمدرضا شاه، روش‌ها و شیوه‌های معمول در نقد آثاری که مستشرقان در سیره نبوی (ص) نگاشته‌اند، را به دست بیاورند و آنها را تبیین کنند.

مفهوم شناسی

سیره نبوی: ازجمله اصطلاحات کلیدی در این پژوهش، اصطلاح «سیره نبوی» است که به آثار و تألیفاتی اشاره دارد که به تاریخ و سیره رسول خدا (ص) پرداخته‌اند. البته این معنا هماهنگی کاملی با معنای لغوی واژه سیره ندارد؛ چه اینکه واژه «سیر» بوده و به معنای حرکت و جریانی است که تداوم دارد (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج. ۳۴/۱۳، ذیل واژه «سیر»). برخی نیز این واژه را به معنای طریقه، روش، حالت و ویژگی‌ای (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۹۹، ذیل واژه «سیر») گرفته‌اند که جریان و تداوم داشته باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۲۰/۳-۱۲۱، ذیل واژه «سیر»). بنابراین، عنصر محوری در مفهوم سیره، مداومت و جریان داشتن است و اگر فعل و حالتی به صورت اتفاقی و موردی انجام شود، واژه سیره بر آن اطلاق نخواهد شد. ازاین رو، برطبق معنای لغوی سیره، سیره نبوی صرفاً باید به آثاری اشاره داشته باشد که به سبک، روش و متد رسول خدا (ص) در طول زندگی پیامبرانه خویش و یا پیش از آن دست یافته و آن را عرضه کرده‌اند. این در حالی است که آثاری که مستشرقان و یا ناقدان بر ایشان نگاشته‌اند، عمدتاً چنین ویژگی‌ای ندارند. بنابراین، در کاربرد معنای سیره نبوی، از معنای دقیق لغوی رویگردان و به تعریف اصطلاحی این واژه، نظر افکنده شده و مراد از آن هر اثری است که در آن اخبار مربوط به آغاز اسلام، شرح احوال و تاریخ غزوه‌های رسول اکرم (ص)، راه و رسم ایشان در رفتار، گفتار و کیفیت

موضع‌گیری آن حضرت (ص) در برابر وقایع و حوادث را گزارش می‌کنند (آئینه‌وند، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۵). ناگفته نماند که تعاریف دیگری از واژه سیر نبوی شده که در این نوشتار بررسی آنها مدنظر نیست. بنابراین، در این اثر به اقتضای مسئله پژوهشی آن و با توجه به تعریف برگزیده از سیره نبوی، صرفاً آثاری بررسی می‌شود که در دوره محمدرضا شاه درباره سیره نبوی و با رویکرد انتقادی به آثار و تألیفات مستشرقان نوشته شده‌اند.

رویکرد انتقادی: اصطلاح رویکرد انتقادی متشکل

از دو واژه «رویکرد» و «انتقادی» است که ترکیب این دو، مجموعه‌ای از آثار را در بر می‌گیرد که در آنها به صورت کلی و یا جزئی دیدگاه مستشرقان را نقد کرده باشند. البته ذیل این کلان اصطلاح، رویکردهای دیگری قرار می‌گیرد که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد. ازاین رو، لازم است واژه رویکرد، قدری بیشتر کنکاش شود. این واژه از جمله واژگان جدیدی است که در اثر تعامل با غرب، در برابر واژه Approach، در زبان فارسی ایجاد شده (حق‌شناس، ۱۳۹۰، ص. ۵۵؛ بباطنی، ۱۳۷۷، ص. ۳۶) و در اصطلاح به طرحی ذهنی نسبت به قضایا و موضوعات مختلف اطلاق می‌شود که بر پایه باورهای فرد و نوع ارتباطی ایجاد می‌شود که فرد با موضوع برقرار می‌کند (باقری، ۱۳۶۷، ص. ۳۲). این واژه در علوم اجتماعی کاربرد زیادی دارد. در علوم اجتماعی رویکرد به فراگرد تعریف‌کننده‌ای معنا شده که کنشگر از طریق آن عملش را ساخته و پرداخته می‌کند (شایان مهر، ۱۳۷۷، ص. ۳۰۲). با توجه به این تعریف، می‌توان گفت مراد از این واژه در مطالعات تاریخی، نوع نگرشی است که بر مورخ حاکم بوده و بر مطالعات و تحقیقات وی و در نتیجه تحلیلی که ارائه می‌کند، اثر می‌گذارد. براساس این، مراد از

رویکرد انتقادی، نوع مواجهه سیره‌نگار ایرانی عصر پهلوی دوم با مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) است که بی‌تردید این مواجهه بر مبانی و مفروضاتی مبتنی بوده که در خلال بحث به آنها اشاره خواهد شد.

مستشرقان: واژه «مستشرقان» و یا «خاورشناسان» معادل Orientalist است که اصطلاحاً به همه کسانی که کار می‌رود که برای شناسایی و شناساندن کشورها و شرایط جغرافیایی، منابع، معادن، تاریخ، قومیت‌ها، زبان، هنر، آداب، سنن، عادات، فرهنگ، باورها، ادیان، تمدن‌ها و ویژگی‌های مردم کشورهای مشرق زمین از خاور دور تا خاور نزدیک و شرق دریای مدیترانه پژوهش می‌کنند (عبدالمحمدی، ۱۳۹۲، ص. ۲۵-۲۶). ظاهراً واژه «مستشرق» نخستین بار در سال ۱۶۳۰م، درباره یکی از پدران کلیسای شرقی به کار رفته است و پس از آن، آنتونی وود^۱ این واژه را برای ساموئیل کلارک^۲ به سبب آشنایی عمیقش با زبان‌های شرقی به کار برد (کشیک نویسنده رضوی و احمدوند، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۱). همچنان‌که نلینو^۳ در بحث از ماه‌های عربی، از واژه «المستشرقین» برای اشاره به دیدگاه برخی از اندیشمندان غربی بهره گرفته است که در زمینه ماه‌های عربی و اسلامی مطالعاتی داشته‌اند (نلینو، ۱۴۱۳ق، ص. ۹۴). همچنین، به مطالعه درباره شرق و هرآنچه که به آن مربوط است، «شرق‌شناسی» گفته می‌شود. «شرق‌شناسی» عبارت از نوعی سبک فکر است که بر مبنای یک تمایز بودشناختی و معرفت‌شناختی بین «شرق» و غالب موارد «غرب» وجود دارد (سعید، ۱۳۷۱، ص. ۱۵-۱۶). این سبک

که در آغاز بیشتر اطلاعات جغرافیایی، تاریخی و زبان اقوام شرقی را مدنظر قرار داده بود، به تدریج همه شئون فرهنگی اعم از ادیان، مذاهب، باورها، سنت‌ها، مراسم، هنر، ادبیات، گرایش‌ها، قومیت‌ها، تمدن‌ها، حساسیت‌ها و آداب ملت‌های مشرق زمین را فرا گرفت (کشیک نویسنده رضوی و احمدوند، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۶). به تدریج بیشتر فعالیت‌های علمی شرق‌شناسان متوجه اسلام و جهان اسلام شد. آنان این مطالعه را با سه رهیافت میراث باستانی، نظرگاه اجتماعی و اسلام به‌منزله یک نظرگاه دینی انجام داده و می‌دهند (کشیک نویسنده رضوی و احمدوند، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۵-۱۰۶). درباره سیره پیامبر (ص) نیز مستشرقان به این دلیل که اسلام را به نام «دین محمد (ص)» می‌شناختند، سیره و شرح احوال آن حضرت را بررسی کردند (الویری، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۷).

بررسی تاریخی انعکاس نظرات سیره‌پژوهی مستشرقان در دوره پهلوی

بررسی تفصیلی انعکاس نظرات سیره‌پژوهی مستشرقان در دوره پهلوی، کاری است که از عهده پژوهش حاضر خارج است، اما به دلیل کمک به درک بهتر موضوع پژوهش حاضر برای تبیین وضعیت کلی انعکاس نظرات سیره‌پژوهی مستشرقان در دوره پهلوی، در این نوشتار به آن پرداخته می‌شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد رویکردهای متفاوتی به آرا و تألیفات مستشرقان در سیره نبوی (ص) در عصر پهلوی وجود داشته است. رویکرد ایجابی و پذیرا بودن از جمله رویکردهایی است که برخی در مواجهه با آثار مستشرقان اتخاذ کرده‌اند. همچنان‌که پیشتر گفته شد، یکی از این آثار کتاب پیامبر (ص) نوشته زین‌العابدین رهنما بود که با رویکردی پذیرا به آثار و اندیشه‌های مستشرقان در سیره نبوی تالیف

^۱ . Anthony Wood

^۲ . Samuel Clarck

^۳ . این کتاب مجموعه‌ای از سخنرانی‌های کرلو نلینو در دانشگاه مصر به زبان عربی ایراد کرده و خود نیز بعداً متن سخنرانی‌ها را به زبان عربی در قالب کتاب تدوین کرده و در ۱۹۱۱ در رم ایتالیا منتشر کرده است.

شد (رهنما، ۱۳۳۶، ص. ۱۹). رهنما در صفحات ۱۸۵ تا ۱۸۹ کتاب، سفر پیامبر به شام و دیدن مناظر تاریخی، کوه‌ها، کلیسا و دیدن تصویر به صلیب کشیده حضرت مسیح را داستان‌وار توصیف می‌کند و می‌نویسد: «تخم این افکار به‌طور مبهم در دماغ محمد (ص) پاشیده شد. دماغ مستعد او آن‌ها را در خود پذیرفت. این افکار در دل و فکر او مشغول رشد و نمو شد تا چه روزی سبز شده و بارور گردد» (رهنما، ۱۳۳۶، ص. ۱۸۸-۱۸۹). این بیان با دیدگاه مستشرقان مطابق هست مبنی بر اینکه قرآن برخاسته از تراوشات ذهنی و تعلیمی که از دیگران دیده است. باوجوداین، رهنما در مواضع مختلفی ارتباط آن حضرت را با وحی ثابت کرده است (نک: رهنما، ۱۳۳۶، ص. ۲۶۵-۲۶۹). همچنین، در سال ۱۳۱۶، حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، صاحب مجله معروف / ایرانشهر، کتاب محمد (ص) و تعلیمات عالیۀ اسلام را به زبان آلمانی نگاشت. این کتاب که بعدها به کوشش عباس مجذوب صفا به فارسی ترجمه و انتشارات اقبال در تهران آن را در ۱۶۳ صفحه منتشر کرد (بنی‌آدم، ۱۳۵۲، ص. ۱۰۳)، اثری هم‌راستا با برخی از اندیشه‌های مستشرقان توصیف می‌شود. کاظم‌زاده ایرانشهر در کتاب محمد و تعلیمات عالیۀ اسلام با تأکید بر جنبه بشری حضرت محمد (ص)، عصمت ایشان را زیر سؤال می‌برد و بر جایز الخطا بودن ایشان تأکید دارد. وی همچنین، معجزاتی که برای حضرت محمد (ص) نقل شده را نمی‌پذیرد (کاظم‌زاده ایرانشهر، ۱۳۴۳، ص. ۵۰-۵۴). هرچند این ادعاها در میان مسلمانان سابقه داشته، ایرانشهر در این زمینه از نگرش مستشرقان متأثر بوده است. بااین‌حال، ایرانشهر قرآن را ثمره افکار، عقاید و ایده‌های پیامبر (ص) ندانسته و بر این باور است که قرآن وحی منزل از جانب حق تعالی است (کاظم‌زاده ایرانشهر، ۱۳۴۳،

ص. ۶۲). این ویژگی را در کتاب خاتم‌النبین نوشته عباس مهرین شوشتری می‌توان دید (شوشتری، ۱۳۲۴، ص. ۲۲). کتاب ۲۳ سال نوشته علی دشتی، اثر دیگری است که با مبانی و پیش‌فرض‌های برخی از مستشرقان افراطی انطباقی کامل دارد. علی دشتی نویسنده کهنه‌کار و یکی از رجال سیاسی عصر قاجار تا پهلوی دوم بود که در چرخشی ایدیولوژیکی در دوران جوانی از لباس طلبگی به درآمد و به تدریج رویکردی زاویه‌دار با مبانی و معارف اسلامی پیدا کرد (رفیعی و عباسی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲-۳۳). برآیند نهایی عمر او، کتاب ۲۳ سال بود که به باور برخی، پیکاری علیه رسول خدا (ص) و اسلام بوده است (بزاینیه، ۱۳۹۴، ص. ۱۷).

در مقابل رویکرد ایجابی و پذیرا به آرا و آثار مستشرقان، برخی نیز با نگاهی انتقادی به آثار آنان روی آوردند. برخی با تقسیم‌بندی مستشرقان به غرض‌ورز و منصف، به عجز مستشرقان منصف در توصیف رسول خدا (ص) اشاره کردند و بر این باورند که اینان به توجیه و تأویل تاریخ و سیره رسول خدا (ص) روی آورده‌اند (خلیلی، ۱۳۲۰، ص. ۳۳). برخی نیز بر این باور بودند که مستشرقان معمولاً در مواجهه با اسلام از تعصب و غرض خالی نبوده‌اند (نک: رفیع‌پور، ۱۳۳۶، ص. ۱۵۸). به‌هرحال، بررسی سیر تاریخی رویکرد انتقادی به تألیفات مستشرقان در عصر پهلوی دوم و تحلیل‌های نگرش‌های سیره‌نگاران، موضوعی است که در ادامه به تبیین آن پرداخته خواهد شد.

سیر تاریخی رویکرد انتقادی به تألیفات مستشرقان در عصر پهلوی دوم

پیش از بحث از سیر تاریخی پدیداری رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در عصر پهلوی دوم، لازم است اشاره شود که رویکرد انتقادی به آرای

مستشرقان در دوره رضاشاه کمتر با اقبال مواجه شد. موضوعی که در بخش قبل به نمونه‌های آن پرداخته شد. با این حال، اولین اثر انتقادی نسبت به دیدگاه مستشرقان در سال ۱۳۲۰ نگاشته شد. این اثر کتاب تأثیر شخصیت محمد پیشوای بشر در عالم بود که آن را محمدعلی خلیلی تالیف کرد. وی در مقدمه کتابش به ضرورت نقد دیدگاه مستشرقان اشاره و در بخش‌های مختلف کتاب، دیدگاه آنان را نقد کرد (خلیلی، ۱۳۲۰، ص. ۵۹).

با پایان یافتن عصر پهلوی، نخست به تدریج رویکرد انتقادی به آثار مستشرقان در سیره نبوی (ص) به طور جدی توجه شد؛ به گونه‌ای که ردیه‌نویسی بر مستشرقان و یا اتخاذ رویکرد انتقادی در برابر آنان به یک رویه تبدیل شد؛ به طوری که هرکسی با هر سطح و جایگاه علمی به تأسی از پیشگامان، به نقد مستشرقان روی آورده و در خلال اثر تألیفی خود، گریزی به اشکالات مستشرقان زده است. در سال ۱۳۲۸، حسین عمادزاده اصفهانی، نویسنده کتاب زندگانی پیشوای اسلام حضرت محمد (ص)، به شبهات مستشرقان توجه می‌کند و بر آنها خرده می‌گیرد. نمونه آن، نقد دیدگاه آنان درباره شق صدر (عمادزاده، ۱۳۲۸، ص. ۴۹-۵۰) و افسانه غرانیق است که خواسته‌اند با تمسک به این افسانه‌های جعلی، چهره پیامبر اسلام را مشوه جلوه دهند (عمادزاده، ۱۳۲۸، ص. ۱۸۳-۱۸۴). جالب است که همین افسانه بعدها دستمایه‌ای برای ساختن کتابی علیه پیامبر اسلام (ص) شد (مهاجرانی، ۱۳۷۸، ص. ۵۳). نکته اینجاست که برخی عمادزاده با اشاره به اینکه آثار مستشرقان در سیره نبوی (ص) مشحون از مطالب ناصحیح است، به برخی از مورخان معاصر اهل سنت انتقاد می‌کند که با تبعیت از مستشرقان، از زندگی پیامبر (ص) تصویری ناصحیح ارائه کرده‌اند.

عمادزاده بر این باور است حتی آثار مستشرقانی که به ظاهر انصاف را رعایت کرده‌اند، از غرض‌ورزی خالی نبوده و اساساً استعمار به دنبال پرورش چنین افرادی است تا منشأ صدور دین اسلام به جوامع اسلامی باشند. آن‌ها می‌خواهند این گونه افراد را موجه جلوه بدهند تا جوامع اسلامی همچنان که ابزار پیشرفته مادی را از غرب می‌گیرد، دینش را نیز از غرب بگیرد (عمادزاده، ۱۳۲۸، مقدمه).

رویکرد انتقادی به تألیفات و آرای مستشرقان در سیره نبوی (ص) در کتاب ظهور محمد مصطفی (ص)، شامل: تاریخچه زندگی رسول اکرم و جوابگویی به اعتراضات خاورشناسان در مسائل معراج، شق القمر و تعدد زوجات، نوشته حسین رفیع‌پور نیز دنبال شده است. وی این کتاب را در سال ۱۳۳۶ در نقد دیدگاه مستشرقان تألیف کرده است (رفیع‌پور، ۱۳۳۶، ص. ۲-۳). رفیع‌پور در بحث از معراج در پاسخ به مستشرقان که بر این کار خرده گرفته‌اند، ابتدا عقیده خود را مبنی بر روحانی بودن معراج بیان کرده است (رفیع‌پور، ۱۳۳۶، ص. ۱۷۷). در ادامه، با استناد به معجزاتی که پیامبران پیش از حضرت محمد (ص) آورده‌اند و نیز با توجه به اینکه طبق مبنای خود مسیحیان عیسی (ع) پس از مرگ زنده شد و به آسمان عروج کرد، امکان وقوع معراج جسمانی برای پیامبر اسلام نیز وجود دارد. وی همچنین با استناد به زنده کردن مردگان توسط حضرت عیسی، انتقال جسمانی پیامبر (ص) به ملکوت را اثبات کرده است (رفیع‌پور، ۱۳۳۶، ص. ۱۷۹-۱۸۱). رفیع‌پور همچنین برای اثبات جریان شق القمر به وقوع حوادث خارق‌العاده توسط مرتاضان هندی و نقل مکرر آنها در مجلات اروپایی اشاره می‌کند و به این دلیل وقوع شق القمر را از پیامبر (ص) ممکن می‌داند (رفیع‌پور، ۱۳۳۶، ص. ۱۸۲-۱۸۳).

حسین خراسانی نیز در کتاب زندگی و آئین محمد (ص) که آن را در سال ۱۳۴۱ منتشر کرد، دیدگاه مستشرقان را در برخی از موضوعات از جمله تعدد زوجات پیامبر (ص) نقد کرد (خراسانی، ۱۳۴۱، ص. ۱۱۹). همچنین محمدعلی انصاری کتاب محمد پیغمبر شناخته شده را در نقد کتاب محمد پیغمبری که از نو باید شناخت، نوشته کنستانتین ویرژیل گیورگیو^۱ نگاشت. گیورگیو رمان‌نویس رومانیایی است که در سال ۱۹۱۶ متولد و در سال ۱۹۹۲ میلادی درگذشته است. او در حوزه رمان فعال بوده و آثارش با استقبال خوانندگان مواجه

می‌شده است (رضوی، ۱۳۹۰، ص. ۶۶). ناگفته نماند کتاب محمد پیغمبری که از نو باید شناخت، ترجمه ذبیح‌الله منصوری بوده که ابتدا در سال ۱۳۴۳ به صورت پاورقی در مجله خواندنی‌ها منتشر و سپس به صورت کتابی مستقل انتشار یافت (کتابخانه ملی، ۱۳۴۵، ص. ۲۰). تذکر این نکته لازم است که به ترجمه‌های منصوری نمی‌توان اعتماد کرد؛ زیرا وی به متن اصلی پایبند نبوده و بسیاری از مطالب را خود بر آن‌ها افزوده است (امامی، ۱۳۶۶، ص. ۵۵). حتی این فرض دور از ذهن نیست که اساساً چنین کتابی نوشته کنستانتین ویرژیل گئورگیو نبوده باشد (امامی، ۱۳۶۶، ص. ۶۰). به‌هرحال، اثر محمد پیغمبر شناخته شده را بایستی در زمره آثار انتقادی نسبت به مستشرقان به شمار آورد. چه اینکه در این اثر، نظریات مشهور مستشرقان نقد شده است.

در دهه چهل شمسی نیز رویکرد انتقادی با نگارش کتاب فروغ/بدیت نوشته جعفر سبحانی تداوم یافت که این کتاب برای اولین بار در سال ۱۳۴۵، مجمع علمی نجات نسل جوان آن را منتشر

کرد (بنی‌آدم، ۱۳۵۲، ص. ۱۰۳). نویسنده در مقدمه کتاب فروغ/بدیت، نقد دیدگاه مستشرقان درباره پیامبر (ص) را از اهداف خود در تألیف این کتاب برشمرده است (سبحانی، ۱۳۵۴، ص. ۴-۵). همچنان‌که وی با نگارش در مکتب وحی نیز دیدگاه عبداللطیف هندی از دانشمندان هند را نقد کرد که با طرح سوادآموزی پیامبر (ص) به دیدگاه مستشرقان در وحیانی‌بودن قرآن دامن می‌زد (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۳-۱). سید جعفر شهیدی نیز این ادبیات را در دوگانه «از ولادت تا بعثت» و «از بعثت تا هجرت» که در سال ۱۳۴۷ در کتاب محمد خاتم پیامبران منتشر شد، به کار گرفت. او دیدگاه مستشرقان (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۸) و نیز رویه کسانی را نقد کرد که از آثار و اندیشه‌های آن بدون تحلیل و بررسی اثر می‌پذیرند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۳). بعدها حبیب‌الله پیمان، دبیرکل جنبش مسلمانان مبارز، در دفتر نخست کتاب گل سرخ توحید در کویر شرک چگونه روئید؟ که در آذر ۱۳۵۷ منتشر شد، نظریات مستشرقانی را نقد کرد که انبیا را نوابغی معرفی می‌کنند که به دلیل شرایط اجتماع به فکر اصلاح آن افتاده و دینی جدید عرضه کرده‌اند (پیمان، ۱۳۵۷، ج. ۱/۶-۵).

آنچه گذشت بیانگر تداوم رویکرد انتقادی به سیره‌نگاری مستشرقان در میان نویسندگان ایرانی در دوره محمدرضا شاه بوده است. آثار فوق، رویکرد انتقادی به مطالعات مستشرقان در سیره نبوی (ص) را در دو شیوه مستقل و یا پراکنده دنبال کرده‌اند. درواقع، برخی به‌صورت مستقل یکی از تألیفات مستشرقان را نقد و بررسی و برخی نیز در خلال پرداختن به سیره رسول خدا (ص) به تناسب بحث،

^۲ سبحانی در ادامه فعالیت‌های علمی‌اش در دهه پنجاه، کتاب ۲۳ سال نوشته علی دشتی که در واقع ردیه‌ای علیه اسلام دانسته شده (سبحانی، ۱۳۸۶، ص. ۲۶) را نقد کرد.

^۱ Constantin Virgil Gheorghiu

آرا و اندیشه‌های مستشرقان را نقد کردند. یکی از آثاری که به صورت مستقل یکی از تألیفات مستشرقان را نقد کرده، کتاب محمد پیغمبر شناخته شده است که همچنان که گفته شد آن را محمدعلی انصاری در نقد کتاب محمد پیغمبری که باید شناخت منسوب به کنستانتین ویرژیل گیورگیو نوشته است. کتاب در مکتب وحی نیز از دیگر آثاری است که آن را شیخ جعفر سبحانی در نقد آرای عبداللطیف هندی نوشته که مروج یکی از ادعاهای مستشرقان درباره پیامبر (ص) بوده است. در کنار این آثار، کتاب ظهور محمد مصطفی (ص)، شامل: تاریخچه زندگی رسول اکرم و جوابگویی به اعتراضات خاورشناسان در مسائل معراج، شوق القمر و تعدد زوجات نوشته حسین رفیع پور، زندگی و آئین محمد (ص) نوشته حسین خراسانی، فروغ ابدیت نوشته جعفر سبحانی و دوگانه «از ولادت تا هجرت» نوشته سید جعفر شهیدی از جمله آثاری هستند که در خلال بیان رویدادهای تاریخی، آرای مستشرقان را نقد کرده‌اند. هرکدام از این آثار، با رویکردی خاص، مطالعات مستشرقان و آرای آنان را در سیره نبوی (ص) نقد کرده‌اند که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

تحلیلی بر رویکردهای به کار رفته در نقد آرای مستشرقان در سیره نبوی

رویکرد کلامی

رویکرد کلامی یکی از رویکردهایی است که در نقد آثار و آرای مستشرقان در عصر پهلوی دوم به آن توجه شد. در این رویکرد، نویسندگان به منظور اثبات باورها و دفاع از آنها به سراغ تاریخ می‌آید و در حقیقت از تاریخ فقط به منزله ابزاری برای این منظور استفاده می‌کند. نویسندگان بر پایه مبانی کلامی پذیرفته شده، آثار مستشرقان را نقد می‌کند و عمدتاً بر

منابع حدیثی تکیه دارد. از این رو، در تعارض میان گزاره‌های تاریخی و باورها و انگاره‌های کلامی، تقدم را به کلام می‌دهد. ادبیات به کاررفته در این رویکرد، کلامی بوده و از گفتمان رایج در علم کلام بهره می‌گیرد (یعقوب زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۸).

از جمله آثاری که با رویکرد کلامی یکی از تألیفات مستشرقان را نقد کرده، کتاب محمد پیغمبر شناخته شده، نوشته محمدعلی انصاری است که آن را در نقد کتاب محمد پیغمبری که باید شناخت، منسوب کنستانتین ویرژیل گیورگیو نگاشته است. فارغ از درستی و یا نادرستی این انتساب، این کتاب حاوی مطالبی بود که با واکنش منفی جامعه شیعی ایران مواجه شد. همین مسئله، آقای محمدعلی انصاری را بر آن داشت که این اثر را نقد کند. انصاری با رویکردی کلامی و به روش ردیه‌نگاری، کتاب گیورگیو را نقد و بررسی کرد. او در مقدمه کتاب، اهداف خود را این گونه ذکر کرده است: انجام وظیفه شرعی و دینی در دفاع از عقاید، تبیین اشتباهات گیورگیو برای آگاهی او تا شاید مسلمان شود و آگاهی بخشی به جوانان مسلمان که با نوشته آقای گیورگیو منحرف نشوند (انصاری، ۱۳۴۴، مقدمه، ص. بیست و یک و بیست و دو). شیوه کار

نویسنده به این صورت بوده که پس از نقل بخش‌هایی از کتاب، با بهره‌گیری از احادیث، اسناد تاریخی، کتب لغت، آیات قرآن کریم آنها را نقد کند؛ مثلاً درباره معنای «حنیف» که گیورگیو آن را به معنای کسی که دین قومش را احترام می‌کرده نوشته است: حنیف به معنای کسی است که دین مستقیم و درست را باور داشته است و عبدالمطلب به نقل از سیره ابن هشام موحد بوده است (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱-۲). همچنان که با استناد به مستدرک الحاکم اشعار ابوطالب را که بر ایمان وی دلالت می‌کند، نقل می‌کند

تا قول گیورگیو به کفر ابوطالب را زیر سؤال ببرد (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱۱۳-۱۱۴). همچنین در رد این سخن، به احادیث شیعه نیز استناد جسته است (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱۱۱-۱۱۲). در نقل معجزات رسول خدا (ص) علاوه بر آنکه بر احادیث تکیه دارد، بر مبانی اعتقادی نیز پای می‌فشارد (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۹۸-۹۹). گیورگیو تلاش می‌کند معراج پیامبر (ص) را توجیه علمی کند و آن را خوابی بداند که پیامبر مانند بسیاری از انسان‌ها دیده است، اما انصاری بر اساس آیات و روایات، ادعای گیورگیو را رد و معراج را یک سفر حقیقی و واقعی توصیف می‌کند (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱۴۵-۱۷۰). همچنین، با تکیه بر احادیث و اخبار تاریخی می‌کوشد دیدگاه گیورگیو را در تعیین‌نکردن جانشین توسط رسول خدا (ص) رد کند (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۲۹۵-۳۱۷). انصاری در مواقعی شخص نویسنده را نیز نقد کرده است (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱۴). همچنان‌که در مقدمه، از مدیر مجله *خواندنیها* برای نشر این اثر انتقاد کرده است که به تعبیر انصاری عامل انحراف جوانان خواهد شد. لحن نویسنده در چاپ نخست کتاب، تند بوده و در مواجهه با شخصیت‌های اهل سنت نیز از همین رویه بهره برده است (انصاری، ۱۳۴۴، ص. ۱۷۳). به‌رحال، انگیزه مذهبی نویسنده، تکیه بر مبانی کلامی، تبعیت از گفتمان و ادبیات کلامی از جمله ویژگی‌هایی است که موجب می‌شود رویکرد انصاری را در نقد کتاب منسوب به گیورگیو رویکردی کلامی بدانیم.

شیخ جعفر سبحانی از دیگر کسانی است که در عصر محمدرضا شاه با رویکرد کلامی، آثار مستشرقان را نقد کرده است. وی در قالب تألیف کتابی مستقل و نیز نقد آرای مستشرقان در خلال نگارش *فروع البدیت*، رویکرد انتقادی به آثار و دیدگاه‌های

مستشرقان را دنبال کرد. سبحانی در کتاب در مکتب وحی کوشیده دیدگاه عبداللطیف هندی از مسلمانان هند که فرضیه باسوادبودن پیامبر (ص) پیش از رسالت را نقد و بررسی کند که این فرضیه در کنفرانسی علمی در دانشگاه عثمانیه حیدرآباد هند در سال ۱۹۶۹ مطرح شده است. محمود تفضیلی، رایزن فرهنگی ایران، متن این سخنرانی ۱۷ صفحه‌ای را ترجمه می‌کند. این ترجمه در مجلات *بامشاد* و *امید ایران* منتشر می‌شود (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۱-۳). سبحانی بر این باور است که عبداللطیف هندی از دیدگاه مستشرقان تأثیر پذیرفته است. چه اینکه آنان برآنند با رد درس‌ناخواندگی رسول خدا (ص) و برشمردن معلمانی برای وی، اتصال ایشان با وحی را قطع کنند و قرآن را برآمده از تجلیات درونی ایشان و برگرفته از تعالیم اساتیدی بدانند که برای وی فرض می‌کنند (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۱-۳). همین مسئله موجب می‌شود سبحانی با رویکرد کلامی و ناظر به سخنرانی فوق، این ادعا را نقد کند. سبحانی ریشه چنین ادعایی را غرب‌زدگی می‌داند که علاوه بر مظاهر زندگی مسلمانان، بر افکار و دیدگاه‌های آنها نیز اثر گذاشته است. وی با اشاره به اینکه مستشرقان با دوری جستن از تهمت‌هایی که ارباب کلیسا به پیامبر می‌زدند، پیامبر (ص) را در جایگاه یک نابغه اجتماعی معرفی می‌کنند. این توصیف که از نظر برخی از مسلمانان زیبا به نظر می‌آید، باعث می‌شود عده‌ای از آنان را تحت تأثیر این افکار قرار دهد. غافل از اینکه توصیف آن حضرت به نابغه اجتماعی، دنباله‌ای دارد و آن اینکه آن حضرت در محضر اساتید بزرگی کسب علم کرده و با سواد شده است که این چنین توانسته دنیای تاریک عربستان را روشن کند. این نوع توصیفات به دنبال جداکردن آن حضرت از وحی الهی است. سبحانی ادعای باسوادبودن آن

حضرت را معلول چنین اثرپذیری می‌داند (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۳۰-۳۵). سبحانی بر این باور است که هندی ادعایش را با حدس و گمان پیش برده است؛ درحالی‌که آیات قرآن، روایات و اسناد محکم و قطعی تاریخی ثابت کرده‌اند که آن حضرت در هنگام نزول وحی بی سواد و امی بوده است (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۴۵-۷۶). ازاین‌رو، نویسنده بر این باور است که برخی از استدلال‌های هندی از روی حدس و گمان بوده و دلائل نقلی و تاریخی وی نیز مقرون به اشتباه است (سبحانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۳۰).

شیخ جعفر سبحانی در کتاب فروغ/ابدیت نیز با رویکرد کلامی اما نه به صورت مستقل بلکه در خلال بیان رویدادهای تاریخی، آرای مستشرقان در سیره نبوی (ص) را نقد کرده است. این اثر که ابتدا به صورت یادداشت‌هایی منتشر می‌شد، در میانه دهه چهل شمسی در قالب یک کتاب مستقل منتشر شد. مستندبودن اثر به منابع متقدم، نثر روان و جامعیت آن موجب شد این اثر با اقبال خوانندگان مواجه شود. نویسنده در مقدمه کتاب، یکی از اهداف خود را نقد دیدگاه مستشرقان ذکر کرده است (سبحانی، ۱۳۵۴، ج. ۶/۱). سبحانی رویکرد کلامی داشته و پاسخگویی به دیدگاه خاورشناسان، نقد غرض‌ورزی‌های آنان و نیز اثبات دیدگاه شیعیان در موارد اختلافی میان آنان با اهل سنت را از اهداف خود ذکر کرده است (سبحانی، ۱۳۵۴، ج. ۸/۱). براساس این، در بخش‌های مختلف کتاب، دیدگاه و آرای مستشرقان را نقل و نقد کرده است. ازجمله این نمونه‌ها می‌توان به نقد دیدگاه مستشرقان درباره اسم پیامبر (ص) (سبحانی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۷)، تعلیم گرفتن وی از بحیرا (سبحانی، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۲-۱۴۴)، نابغه اجتماعی دانستن آن حضرت (سبحانی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۰-۱۳۱)، دین شمشیر معرفی کردن اسلام (سبحانی،

۱۳۵۴، ج. ۵۰۳/۲) اشاره کرد. همچنان‌که دیدگاه خاورشناسان درباره وقایع میان قوم بنی بنضیر و پیامبر اسلام (ص) (سبحانی، ۱۳۵۴، ج. ۵۰۹/۲) و واقعه ازدواج پیامبر (ص) با زینب همسر مطلقه زید، پسرخوانده آن حضرت (سبحانی، ۱۳۵۴، ج. ۵۲۸/۲) را نیز نقد و بررسی کرده است. تذکر این نکته مهم است که عمده نقدهای سبحانی بر مستشرقان در کتاب فروغ/ابدیت نقد محتوایی است و کمتر از منظر روشی آنان را نقد کرده است.

رویکرد تاریخی-کلامی

رویکرد تاریخی-کلامی یک رویکرد تلفیقی و دوگانه است. این رویکرد به مورخ این امکان را می‌دهد که در عین پابندی به روش تاریخ‌نگاری، بر باورهای کلامی خویش تحفظ داشته و از آنها تخطی نکند. این رویکرد عمدتاً از سوی کسانی اتخاذ می‌شود که زندگی پیامبر (ص) را در عین حالی‌که یک برهه تاریخی می‌دانند، به مثابه یک منبع معرفتی نیز آن را باور دارند. ازاین‌رو، با انگیزه‌ای مقدس و با به‌کارگیری روش تاریخی به سیره‌نگاری روی می‌آورند. اینان علاوه بر پابندی به روش تاریخی، سعی می‌کنند از حدود باورهای کلامی تجاوز نکنند. نگارش سیره با رویکرد تاریخی-کلامی به این هدف صورت گرفته که اثر تألیفی هم از منظر روش‌شناسی پذیرفته شود و هم اینکه محتوای آن با مبانی دینی مخالف نباشد (یعقوب زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۰).

برخی از آثاری که در بازه زمانی پژوهش حاضر، آثار و آرای مستشرقان را نقد کرده‌اند، با رویکرد تاریخی-کلامی نوشته شده‌اند. مهم‌ترین اثری که عصر پهلوی دوم این شاخصه در آن لحاظ شده، دو مقاله «از ولادت تا بعثت» و «از بعثت تا هجرت» است که سید جعفر شهیدی آن را به درخواست مرتضی

مطهری برای انتشار در کتاب محمد خاتم پیامبران نوشت که در سال ۱۳۴۷ حسینیۀ ارشاد آن را منتشر کرد. سید جعفر شهیدی در نگارش این نگاه‌ها با رویکردی تاریخی-کلامی و در خلال مباحث، آرای مستشرقان را نقد کرده است. علاوه بر آثار سید جعفر شهیدی که نشان‌دهندۀ این رویکرد هستند، وی در آغاز مجموعه «از ولادت تا بعثت» با تأکید بر بشریت انبیای الهی می‌نویسد: تن آنان همچون تن دیگران است، اما روح ایشان از آنان جداست (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۷۳). این عبارت بیانگر رویکرد تاریخی-کلامی شهیدی است. چه اینکه نویسنده در عین آنکه به بشری بودن پیامبر و بستر تاریخی حیات وی توجه دارد، به اتصال و حیانی وی که پشتوانۀ باورهای کلامی است نیز اشاره کرده است. از سویی، بررسی ادبیات نویسنده و نیز نوع نگاه وی به گزاره‌های تاریخی و باورهای کلامی، نشان‌دهندۀ رویکرد تاریخی-کلامی وی هست. شهیدی با استناد به منابع تاریخی و براساس روش‌های مبتنی بر علم تاریخ، وقایع تاریخی را نقل و داده‌های آن را تحلیل و نتیجه‌گیری می‌کند. از این رو، در بحث تاریخ ولادت پیامبر، گزارشات تاریخی را نقد، بررسی و تحلیل می‌کند. روایت معروف پیامبر را که من در زمان پادشاه عادل متولد شدم از نظر سندی و متنی مخدوش می‌داند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۷۷). البته شهیدی به منابع روایی نیز استناد می‌جوید (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۷۸). همچنان‌که با تکیه بر مبانی کلامی، معجزۀ ورود پیامبر (ص) به قبیله حلیمه سعیدیه و شیردارشدن وی و یا سبزشدن گیاهان را عجیب نمی‌داند؛ زیرا قرن‌هاست مغزهای متفکر با برخورداری از تعلیمات اسلامی، چراغ تازه‌ای فرا راه گمشدگان وادی شهوت و خودپرستی می‌آورند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۷۹). وی علل انکار این معجزات را نگرش

مادی و ضعف‌های درونی افراد می‌داند که چون خود ناتوان هستند فکر می‌کنند دیگران نیز از آوردن آنها عاجزند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۰). شهیدی با همین رویه، مستشرقان را نقد می‌کند. وی با انتقاد از کسانی که سخن مستشرقان را به دلیل اینکه فرنگی هستند می‌پذیرد، می‌نویسد: ما هنوز بدان درجه از فقر علمی نرسیده‌ایم که غریبان بهتر از ما، به تاریخ ما و زندگانی پیشوایان دینی ما آگاه باشند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۳). شهرت کتاب محمد پیغمبری که باید شناخت که پیشتر از آن سخن رفت، موجب می‌شود که شهیدی نیز به آن بپردازد. وی با استناد به منابع تاریخی که همه پیش از قرن چهارم هجری نوشته شده‌اند، گزارش کونستان گیورگیو که پیامبر (ص) را در کودکی یتیمی زجر کشیده، گرسنه و محروم از مزایای مادی به تصویر می‌کشد، رد می‌کند (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۱-۱۸۲). او همچنین، گزارش گیورگیو که بحیرا را مانوی می‌داند و این را قول به ابن هشام منتسب می‌کند، با مراجعه به ابن هشام که او را مسیحی می‌داند رد می‌کند و سپس می‌نویسد: آیا عبارت «مانوی بودن بحیرا» فقط به خاطر این آمده است که مسئلۀ یگانگی خداوند و جهانی بودن دین اسلام را تقلیدی از مانوی بدانند؟! (شهیدی، ۱۳۴۷، ج. ۱/۱۸۸). این عبارت حاکی از هوشمندی شهیدی در فهم پس‌زمینه‌ها و تبعات آرا و اندیشه‌های مستشرقان است.

نتیجه‌گیری

در این نوشته، پس از بیان سیر تاریخی رویکرد انتقادی در مواجهه با آثار مستشرقان پنج اثر دقیق‌تر بررسی شد. پیشتر تذکر این نکته ضروری است که پرداختن به این آثار، به دلیل پررنگ بودن رویکرد انتقادی به آرای مستشرقان در این آثار و نیز

تأثیرگذاری این آثار در دوره خود و پس از آن بوده است. همچنان که نویسندگان آثار از جایگاهی علمی در عصر خویش برخوردار بوده و به نگارش سیره رسول خدا (ص) رویکردی تخصصی داشته‌اند. یکی از این آثار، کتاب محمد پیغمبر شناخته شده، نوشته محمدعلی انصاری بود که آن را در نقد کتاب محمد پیغمبری که باید شناخت، منسوب به کونستان ویرژیل گیورگیو نگاشته بود. نویسنده با رویکرد کلامی، با تکیه بر مبانی کلامی، با بهره‌گیری از منابع حدیثی و تاریخی و در نمونه‌هایی استناد به آیات و لغت ولی با تأکید بر جنبه کلامی، این اثر را نقد کرده است. همچنان که همین رویکرد در سه اثر در مکتب وحی، راز بزرگ رسالت و فروغ ابدیت سه‌گانه‌های شیخ جعفر سبحانی به کار رفته است. بر خلاف دو اثر نخست که در نقد آثاری نوشته شده که از گفتمان مستشرقان متأثر بوده، فروغ ابدیت یک اثر تاریخی درباره رسول خدا (ص) است که نویسنده در خلال بیان رویدادهای تاریخی به تناسب، آرای مستشرقان را نقد کرده است، اما اثر پنجمی که در این نوشتار به‌طور مستقل به آن پرداخته شد، دوگانه «از ولادت تا بعثت» و «از بعثت تا هجرت»، نوشته سید جعفر شهیدی بود که بر خلاف آثار پیشین با رویکرد تاریخی-کلامی نگاشته شد. نویسنده در رویکرد تاریخی از روش تاریخی تبعیت می‌کند و باین حال، مراقب است که از خطوط کلام تخطی نکند و به باورهای اصیل پایبند باشد. این دو نگاشته، در واقع متونی تاریخی بودند که نگارنده در خلال مباحث، آرای مستشرقان را نقد و بررسی کرده بود؛ بنابراین، می‌توان گفت در عصر پهلوی دوم با دو رویکرد کلامی و تاریخی-کلامی آثار، آرا و تألیفاتی از مستشرقان و یا تأثیرپذیرفتگان از آنان نگاشته شد که بعدها به‌منزله پایه‌های نقد به آنان توجه شد.

در این اثر، صرفاً رویکرد انتقادی به مطالعات

مستشرقان در سیره نبوی (ص) در ایران عصر محمدرضا شاه بررسی شد. این نتیجه حاصل شد که رویکرد انتقادی به‌منزله رویه‌ای مهم در نگارش سیره نبوی (ص) دنبال شد. باین حال، به نظر می‌رسد پرداختن به تأثیرات مستشرقان از منظر آرا و روش در سیره‌نگاری ایران معاصر، می‌تواند موضوعی باشد که جای بحث و بررسی مستقل داشته باشد.

منابع

- آئینه‌وند، صادق (۱۳۸۸). سیره نبوی و سیره‌نگاران. خانه کتاب.
- آئینه‌وند، صادق (۱۳۷۸). علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. مکتب الأعلام الإسلامي.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ق). تهذیب اللغة. دار احیاء التراث العربی.
- الویری، محسن (۱۳۸۱). مطالعات اسلامی در غرب. انتشارات سمت.
- امامی، کریم (۱۳۶۶). پدیده‌ای به نام ذبیح‌الله منصوری، مترجم. نشر دانش، (۴۴)، ۵۲-۶۱.
- <http://noo.rs/xLqAv>
- انصاری، محمدعلی (۱۳۴۴). محمد پیغمبر شناخته شده. چاپ حکمت.
- باطنی، محمدرضا (۱۳۷۷). فرهنگ معاصر انگلیسی-فارسی. فرهنگ معاصر.
- باقری، خسرو (۱۳۶۷). نگرش چیست و چگونه می‌توان نگرش‌ها را تغییر داد؟. تربیت، (۳۱).
- <http://noo.rs/K9GKf>
- باوسانی، الساندرو (۱۳۶۳). اروپا و ایران در ادبیات

جوابگوئی به اعتراضات خاورشناسان در مسائل معراج، شق القمر و تعدد زوجات. شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکاء. رفیعی، امیرتیمور، و عباسی، سمیه (۱۳۹۵). بررسی کتاب ۲۳ سال از جنبه تطابق با شیوه‌های تاریخ‌نگاری. تاریخ (۴۱)، ص ۳۱-۵۴.

<http://noo.rs/1bYEV>

رهنما، زین‌العابدین (۱۳۳۶). پیامبر. بسمایه کتابخانه ابن سینا و کتابفروشی زوار. زرنندی، سعید (۱۴۰۲). مروری بر روش تحقیق تطبیقی: نظریه‌ها، رویکردها و افق‌ها. مدیریت دولتی تطبیقی، ۱ (۴)، ۲۱-۱.

https://cpa.uma.ac.ir/article_2841.html

سبحانی، جعفر (۱۳۴۸). در مکتب وحی. انتشارات سروش.

سبحانی، جعفر (۱۳۸۶). راز بزرگ رسالت. مؤسسه امام صادق (ع). سبحانی، جعفر (۱۳۵۴). فروغ/ابدیت. مرکز مطبوعاتی دارالتبلیغ اسلامی.

سعید، ادوارد (۱۳۷۱). شرق‌شناسی (عبدالرحیم گواهی، ترجمه). دفتر نشر فرهنگ اسلامی. شایان مهر، علیرضا (۱۳۷۷). دائرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی. سازمان انتشارات کیهان. شوشتری مهرین، عباس (۱۳۲۴). خاتم النبیین و آموزش/سلام. کلاله خاور.

شهیدی، سید جعفر (۱۳۴۷). «ولادت تا هجرت» در محمد (ص) خاتم پیامبران. حسینیه ارشاد. عبدالمحمدی، حسین (۱۳۹۲). مستشرقان و پیامبر اعظم. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.

عمادزاده اصفهانی، حسین (۱۳۲۸). زندگانی پیشوای اسلام حضرت محمد (ص). بسمایه شرکت

نوین ایران، در ادبیات نوین ایران (گردآوری: یعقوب آرند). انتشارات امیرکبیر. بزاینیه، حسن، (۱۳۹۴). «سیره نبوی در پرتو نقد نو؛ خوانش آثار معروف الرصافی، علی دشتی، هشام جعیط (حبیب‌الله عباسی. مترجم). آینه پژوهش، ۱۲-۲۴.

https://jap.isca.ac.ir/article_2416.html

بنی‌آدم، حسین (۱۳۵۲). کتابشناسی موضوعی ایران (۱۳۴۳-۱۳۴۸). انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

پارسانیا، حمید (۱۳۷۶). حدیث پیمانه؛ پژوهشی در انقلاب اسلامی. نشر معارف.

پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی (پارسا) (۱۳۸۶). کتاب شناسی پیامبر. مؤسسه اطلاع‌رسانی اسلامی مرجع.

پیمان، حبیب‌الله (۱۳۵۷). گل سرخ توحید در کویر شرک چگونه روئید؟ دفتر نخست: گل سرخ توحید را تیغ نگهبان است. انتشارات قلم. حق‌شناس، علی محمد و همکاران (۱۳۹۰). فرهنگ معاصر هزاره. انتشارات فرهنگ معاصر.

خراسانی، حسین (۱۳۴۱). زندگی و آئین محمد (ص). کتابفروشی حافظ (مرعشی).

خلیلی، محمدعلی (۱۳۲۰). تأثیر شخصیت محمد پیشوای بشر در عالم. کتابفروشی اسلامیه.

رضوی، سید مسعود (۱۳۹۰). سرگذشت مرد بی سرزمین؛ درباره کنستانتین ویرژیل گیورگیو و رمان ساعت ۲۵. نشریه اطلاعات حکمت و

معرفت، ۶۶-۶۸. <http://noo.rs/kGf6H>

رفاعی، عبدالجبار (۱۳۷۱). معجم ما کتب عن الرسول و اهل بینه. وزارت ارشاد اسلامی.

رفیع‌پور، حسین (۱۳۳۶). ظهور محمد مصطفی (ص)، شامل: تاریخچه زندگی رسول اکرم و

مهاجرانی، عطاءالله (۱۳۷۸). نقد توطئه آیات شیطانی. اطلاعات.

نلینو، کارلو (۱۴۱۳ق). علم الفلك تاريخه عند العرب في القرون الوسطى. دارالعمیه للکتاب: اوراق شرقیه.

یعقوب زاده، هادی، احمدوند، عباس، و باباپور گل افشانی، محمد مهدی (۱۳۹۶). تبیین رویکردهای سیره‌گاران امامیه به سیره پیامبر (ص) در قرون دوم تا چهارم هجری. فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، (۲۹)، ۹۳-۱۱۸.

<http://tarikh.maaref.ac.ir/article-1-464-fa.html>

Resources

- Abdolmohammadi, H. (2013). *Orientalists and the Great Prophet*. Al-Mustafa International Center for Translation and Publication. [In Persian].
- Ainehvand, S. (2010). *The Life of the Prophet and His Biographers*. Khaneye Ketab. [In Persian].
- Ainehvand, S. (1999). *The Science of History in the Realm of Islamic Civilization*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Alviri, M. (2002). *Islamic Studies in the West*. Samt Publications. [In Persian].
- Ansari, M. A. (1965). *Muhammad, the Well-Known Prophet*. Chap-e Hekmat. [In Persian].
- Azhari, M. A. (1421 AH). *Tazhib al-Logha*. Dar E'hya al-Torath al-Arabi. [In Arabic].
- Bani Adam, H. (1973). *Thematic Bibliography of Iran (1964-1969)*. Translation and Publication Bureau. [In Persian].
- Baqeri, Kh. (1988). What is Attitude and How Can Attitudes Be Changed?. *Tarbiat*, (31). <http://noo.rs/K9GKf> [In Persian].
- Bateni, M. R. (1998). *Contemporary English-Persian Dictionary*. Farhang-e Moaser. [In Persian].
- Bausany, A. (1984). *Europe and Iran in Modern Persian Literature, in Modern Persian Literature* (Y. Aajand. Ed.). Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Bezainieh, H. (2016). *Sīra Nabawiya (Prophetic biography) in the Light of New Criticism: Review of Ma'ruf al-Rasāfi, li-e Dashti*,

سهامی طبع کتاب.

فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی. مؤسسه دارالهجره.

کاظم زاده ایرانشهر، حسین (۱۳۴۳). محمد و تعلیمات عالیہ اسلام (ترجمه مجذوب صفا). اقبال.

کتابخانه ملی (۱۳۴۵). کتابشناسی ملی انتشارات ایران در سال ۱۳۴۴. وزارت فرهنگ و هنر.

کشیک نویس رضوی، سید کمال، و احمدوند، عباس (۱۳۹۵). از شرق گرایی تا شرق شناسی: پژوهشی در تحول مفهوم و مصداق «شرق شناسی». غرب شناسی، ۷(۱)، ۹۹-۱۳۱.

- https://occidentstudy.ihcs.ac.ir/article_2216.html and HoshāmJa'īt's Works. Habibollah Abbāsi, translated. *Ayeneh-ye-Pazhooheh*, 26(154), 12-24. https://jap.isca.ac.ir/article_2416.html [In Persian].
- Emadzadeh Isfahani, H. (1949). *The Life of the Leader of Islam, Prophet Muhammad (PBUH)*. Besarmeye Joint-Stock Printing Company. [In Persian].
- Fayyumi, A. M. (1414 AH). *Al-Mesbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafi'i*. Dar al-Hijrah Institute. [In Arabic].
- Haqqshenas, A. M., & colleagues (2011). *Contemporary Millennium Dictionary*. Farhang-e Moaser Publications. [In Persian].
- Ibn Fares, A. (1404 AH). *Mu'jam Maqāees al-Logha* (by A. S. Muhammad Haroun). Maktab al-E'lam al-Islami. [In Arabic].
- Imami, K. (1987). A Phenomenon Named Zabihullah Mansouri. the Translator, *Nashr-e Danesh*, (44), 52-61. <http://noo.rs/xLqAv> [In Persian].
- Islamic Comprehensive Information Network (Parsa) (2007). *Bibliography of the Prophet*. Islamic Reference Information Institute. [In Persian].
- Keshik Nevees Razavi, S. K., & Ahmadvand, A. (2016). from orientation to orientalism: Research on the evolution of the concept and examples of "orientalism". *Occidental Studies*, 7(1), 67-87. https://occidentstudy.ihcs.ac.ir/article_2216.html [In Persian].
- Kazemzadeh Iranshahr, H. (1964). *Mohammad*

- and Higher Education in Islam* (M. Safa, Trans.). Iqbal. [In Persian].
- Khalili, M. A. (1941). *The Influence of Muhammad, the Guide of Humanity, on the World*. Islamiyeh Bookstore. [In Persian].
- Khorasani, H. (1962). *The Life and Teachings of Muhammad (PBUH)*. Hafez (Mar'ashi) Bookstore. [In Persian].
- Mohajjerani, A. (1999). *A Critique of the Satanic Verses Conspiracy*. Ettela'at. [In Persian].
- Nallino, C. (1993). *The History of Astronomy Among the Arabs in the Middle Ages*. Dar al-Arabiyyah lil-Kitab, Awraq Sharqiyyah. [In Arabic].
- National Library (1966). *National Bibliography of Iranian Publications in 1965*. Ministry of Culture and Art. [In Persian].
- Parsania, H. (1997). *The Measure of Hadith: A Study of the Islamic Revolution*. Ma'arif Publications. [In Persian].
- Payman (Paydar), H. (1978). *How Did the Rose of Tawhid Bloom in the Desert of Shirk? First Volume: The Rose of Tawhid is Guarded by the Sword*. Qalam Publications. [In Persian].
- Rafaei, A. (1992). *A Dictionary of Books about the Prophet and His Household*. Ministry of Islamic Guidance. <http://noo.rs/1bYEV> [In Arabic].
- Rafiepour, H. (1957). *The Appearance of Muhammad Mustafa (PBUH), Including: A History of the Life of the Prophet and Responses to Orientalists' Objections Regarding the Miraj, Splitting of the Moon, and Plurality of Wives*. Haj Mohammad Hossein Iqbal and Partners. [In Persian].
- Rafiei, A., & Abbasi, S. (2016). A Study of the Book '23 Years' in Terms of its Compliance with Historiographical Methods. *History*, (41), 31-54. <http://noo.rs/1bYEV>. [In Persian].
- Rahnama, Z. (1957). *The Prophet*. Besarmeye Ibn Sina Library and Zawar Bookstore. [In Persian].
- Razavi, S. M. (2011). The Story of a Man Without a Country: About Constantin Virgil Gheorghiu and the Novel 'The 25th Hour'. *Information, Wisdom and Knowledge Journal*, 66-68. <http://noo.rs/kGf6H> [In Persian].
- Said, E. (1992). *Orientalism* (Abdolrahim Gavahi, Translated). Islamic Culture Publication Office. [In Persian].
- Shahidi, S. J. (1968). "From Birth to Hijrah" in Muhammad (PBUH) the Seal of the Prophets. Husseiniyeh Ershad. [In Persian].
- Shayanmehr, A. R. (1998). *Comparative Encyclopedia of Social Sciences*. Kayhan Publications. [In Persian].
- Shoushtari Mehrin, A. (1945). *The Seal of the Prophets and Islamic Education*. Kalale Khavar. [In Persian].
- Sobhani, J. (1975). *Forough Abadiat*. Dar al-Tabligh al-Islami Press. [In Persian].
- Sobhani, J. (1969). *In the School of Revelation*. Soroush Publications. [In Persian].
- Sobhani, J. (2007). *The Great Secret of Prophethood*. Imam Sadeq Institute. [In Persian].
- Yaghoubzadeh, H., Ahmadvand, A., & Babapour Golafshani, M. M. (2018). Explaining the Approaches of Imamate Biographers towards the Holy Prophet's Tradition in the 2-4 centuries (A.H). *The History of Islamic Culture and Civilization Quarterly Journal of Research*, 29, p93-118. <http://tarikhh.maaref.ac.ir/article-1-464-fa.html> [In Persian].
- Zarandi, S. (2023). A Review of Comparative Research Methods: Theories, Approaches, and Horizons. *Comparative Public Administration Quarterly*, 1(4), 1-21. https://cpa.uma.ac.ir/article_2841.html [In Persian].